

УДК 340.12

Мосьондз Сергій Олександрович –

доктор юридичних наук, професор,
проректор з навчальної та наукової роботи
Університету сучасних знань

Serhii O. Mosondz –

doctor of legal sciences, professor,
pro-rector in science and educational work,
University of Modern Knowledge
(57/3, Velyka Vasylkivska str., Kyiv, 03150, Ukraine)

Феномен правозаконності як сучасна теоретико-правова модель

Статтю присвячено дослідженню проблем розмежування таких категоріальних понять, як «законність» та «право законність» на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Доведено, що концептуальні ознаки правозаконності принципово відрізняються від раніше широко відомих принципів законності. Основними критеріями при цьому виступають: відмова від принципу формального виконання законів; дотримання прав, а не закону стає основним критерієм правопорядку в правовій державі; наділення судової влади функцією реального контролю за виконавчою та законодавчою владою; гарантії реального, у тому числі і судового захисту від неправових законів; закріплення принципу відповідальності держави перед громадянами.

Ключові слова: законність, правозаконність, дилема, феномен, модель, принципи, розмежування, закон, право, влада, концепція.

Статья посвящена исследованию проблем разграничения таких категориальных понятий, как «законность» и «право законность» на современном этапе развития украинского общества. Доказано, что концептуальные признаки право законности принципиально отличаются от ранее широко известных принципов законности. Основными критериями при этом выступают: отказ от принципа формального выполнения законов; соблюдение прав, а не закону становится основным критерием правопорядка в правовом государстве; надделение судебной власти функцией реального контроля за исполнительной и законодательной властью; гарантии реального, в том числе и судебной защиты от неправовых законов; закрепление принципа ответственности государства перед гражданами.

Ключевые слова: законность, правозаконность, дилемма, феномен, модель, принципы, разграничения, закон, право, власть, концепция.

S.O. Mosondz Phenomenon of Legality as a Modern Theoretical and Legal Model

The article deals with the research of problems of differentiating of such category concepts, as «legality» and «right legality» on the modern stage of development of Ukrainian society. It is well-proven that the conceptual signs of pravozakonnosti on principle differ from ranishe well-known principles of legality. Here come forward basic criteria: waiver of principle of formal implementation of laws; observance of rights, but not becomes the basic criterion of law and order a law in the legal state; parcel of land of department judicial by the function of the real control after executive and legislative power; guarantees real, including judicial protecting from illegal laws; fixing of principle of responsibility of the state is before citizens.

Keywords: legality, pravozakonnist', dilemma, phenomenon, model, principles, differentiating, law, right, power, conception.

Постановка проблеми. Законність визначається як стан суспільного життя, який характеризується неухильним дотриманням і виконанням законів всіма суб'єктами. Тоді, як

закон закріплює загальнообов'язкові правила поведінки, законність «прокладає» шлях до повного і безперешкодного їх здійснення, інакше кажучи, вона є неодмінною умовою реального

втілення в життя законів. Отже, дотримання законів приводить до встановлення законності у суспільстві, а законність, в свою чергу, забезпечує їх реалізацію. Принцип законності є одним із принципів сучасної концепції правової держави.

В повсякденній роботі юристів питання законності та шляхів її зміцнення займають одне з провідних місць. Практична спрямованість теорії законності зумовлюється її безпосередньо прикладним характером. Важливе значення законність має як для держави в цілому, так і для кожного її громадянина зокрема. В умовах молодшої української держави, яка прагне стати правовою, вирішення проблем законності та шляхів її зміцнення є надзвичайно важливим.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема виникнення законності як загальноправової категорії не отримала у вітчизняній юридичній науці однозначного вирішення. Одні автори вважають, що законність властива будь-якому класовому суспільству (О. С. Йоффе, М. С. Строгович, М. Д. Шаргородский та ін.). Інші правознавці пов'язують виникнення законності з появою демократичного режиму (А. Б. Лисюткін, Н. И. Матузов, А. В. Малько та ін.). При цьому потрібно пам'ятати, що вітчизняна наука у свій час була обтяжена ще і такими описаними в роботах правознавців феноменами, як «революційна законність» та «соціалістична законність».

Невирішені раніше проблеми. Дослідження теоретичних проблем законності багаторазово актуалізується й ускладнюється тим, що вітчизняній правовій науці дотепер властивий позитивістський догматичний підхід до розгляду проблем законності. Традиційно законність розглядається винятково із зовнішньої, формальної сторони і трактується як точне та неухильне дотримання і виконання норм закону. Внутрішня ж, змістовна сторона законності в значній мірі продовжує залишатися за межами позначеної формули, що приводить до використання законності як інструмента «волі держави, вираженої в законі».

Примітивізація конструкції законності фактично позбавляє українських громадян права вимоги зміни або скасування правопорушуючих законів, що обмежують або порушують права людини. Формальна концепція законності сприяє збереженню в українському суспільстві стереотипу «марності скарги», відповідно до якої будь-яка

спроба звернення в суд часто розглядається як щось марне.

Спрощене розуміння законності в догматичній позитивістській концепції, як не дивно, з одного боку, полегшує користування законом, а з іншого боку – значно утрудняє здійснення правосуддя. Зіштовхуючись при вирішенні конкретної справи з правопорушуючим законом, судді не мають діючих важелів для його скасування, у результаті чого виносяться в значній мірі формальні рішення в рамках санкції правової норми.

В даний час у науці все частіше став використовуватися такий термін, як «правозаконність».

Виклад основного матеріалу. Концепція правозаконності мислиться як категорія високого гуманістичного і ліберального порядку, спрямована на реалізацію в суспільстві саме правової свободи. При цьому правова воля розуміється як міра можливої поведінки людини, обмежена зовнішньою волею інших осіб у тій самій мірі, у який цього вимагає реалізація його права.

Основною складовою відзначеної концепції є верховенство правового закону – це означає, що діяльність усіх суб'єктів права, і насамперед органів публічної адміністрації та посадових осіб, повинна базуватися на основі й у відповідності із законом. При цьому сам закон повинен бути правовим, тобто положення, що у ньому зазначені, повинні відповідати природним правам людини.

У рамках концепції правозаконності загальнообов'язковість є належною властивістю лише правових законів; неправовим же законам відмовляється в ознаці загальнообов'язковості. Отже, правозаконність – це вимога неухильного дотримання і виконання положень тільки правових законів. Загальнообов'язковість закону повинна бути, за нашим глибоким переконанням, обумовлена саме його правовою природою, особливим змістом, що виражає природні права людини, а не силою офіційної норми, у якій воно знайшло «позитивне» вираження.

Правозаконність як вимога вираження природно-правових витоків у чинному законодавстві не означає заперечення позитивного права. Навпаки, правозаконність наполягає на синтезі позитивістського і природно-правового підходів у розумінні права й означає,

що в суспільстві повинен правити закон, наповнений правовим змістом.

Глибинна сутність правозаконності виражається в «гармонії права і закону». Головним принципом правозаконності є обмеження ролі держави: межами державного втручання виступають права особи.

Для досягнення мети захисту та дотримання прав людини особливу увагу необхідно звернути на зміст правозаконності. Якщо зміст законності пов'язувався насамперед з реалізацією юридичних заборон та обов'язків, то зміст правозаконності містить у собі не лише вимогу суворого дотримання всіма суб'єктами правових заборон, але і реальне використання ними суб'єктивних прав, належне застосування прав для виключення сваволі в діяльності органів публічної адміністрації та посадових осіб. Спираючись на принцип правозаконності, людина може вступити «у суперечку про право» із самим законодавцем, якщо діюче позитивне право не відображає ідею цінності прав людини.

Правозаконність означає пошук більш високих стандартів справедливості та людяності, вимагає відмови від винятково карального характеру відповіді держави на правопорушення. У сучасних умовах концепція правозаконності буде сприяти розвитку ідеї відбудовного правосуддя.

У концепції правозаконності закладений достатній інструментальний потенціал для досягнення правових витоків, що формують правопорядок. Дана обставина визначає необхідність її включення в категоріальний апарат, яким оперують у правотворчому процесі та правозастосовчій діяльності.

Якщо ознаки (умови) законності давно описані в науковій і навчальній літературі, і найчастіше до них відносять: загальність, єдність і доцільність, – то для найбільш повного висвітлення сутності правозаконності необхідно розкрити її основні ознаки.

Першою ознакою правозаконності є забезпечення загальнообов'язкового права. Теоретичне обґрунтування даної ознаки правозаконності звертається ще до думок Аристотеля та Цицерона. Досліджуючи ознаку загальнообов'язковості права Аристотель писав: «Закон не може панувати не по праву, тим більше всупереч праву [1, с. 34]». У вченні Аристотеля фактично закладені вихідні ідеї теорії про

правовий закон, що мають основне значення для конструкції правозаконності. Особливої уваги заслуговує спостереження мислителя про те, що закон, який не відповідає праву і справедливості перетворюється на засіб деспотизму.

Відоме міркування Цицерона про «несправедливі закони» якомога краще ілюструє значимість правозаконності як спосіб визнання загальнообов'язкового характеру тільки за правовими законами. За Цицероном, «несправедливі закони заслуговують назви законів не більше, ніж рішення, із загальної згоди прийняті розбійниками [2, с. 173]». Ґрунтуючись на даних постулатах, правозаконність обґрунтовує правомірність вимог будь-якого індивіда про зміну або скасування правопорушного закону. Правозаконність є наслідком загальнозначимості об'єктивних сутнісних властивостей права.

Загальнообов'язковість права може визначатися тільки його особливим змістом, що виражає природні права людини, а не державно-владним примусом, силою офіційної норми, у якій воно знайшло «позитивне» вираження.

Загальнообов'язковість є належною властивістю тільки правових законів. Так, можна зробити висновок, що правозаконність – це вимога неухильного дотримання і виконання лише правових законів.

Неправовим законам у рамках концепції правозаконності відмовляється в ознаці загальнообов'язковості. М.М. Рассолова та В.О. Лучина справедливо позначають неправові закони як «формальне право», тобто право з погляду форми, але не змісту. Змістом неправових законів, на думку авторів, виступає свавілля державної влади [3, с. 49].

Другою ознакою правозаконності є вимога вираження в позитивному законодавстві ідеї права. Тракткування правозаконності як режиму забезпечення дієвості правових законів сприяють затвердженню в суспільстві правових витоків, виховання поваги до права. Наприкінці XIX – початку XX ст. у вітчизняній літературі як критерій правових законів пропонувалася «загальна воля», тобто воля всього суспільства, нації або народу [4, с. 211].

Запропонований критерій розмежування «правових і неправових законів» у залежності від змісту, або, навпаки, відсутності в них «загальної волі» викликає багато питань. Зокрема, такі

питання: хто і яким чином може визначити, чи утримується в тому або іншому законі «загальна воля» або її там немає?; чому парламент як вищий законодавчий і представницький орган, покликаний виражати волю й інтереси всіх прошарків суспільства, в одних випадках видає закони, що відображають «загальну волю», а в інших – не відображають її?

Відомий французький правознавець Леон Дюгі писав, що «закон є вираженням не загальної волі, якої не існує, не волі держави, якої також немає, а волі декількох голосуючих осіб. Якщо закон є вираженням індивідуальної волі депутатів і сенаторів, то він не може бути обов'язковим всього суспільства. Він може бути обов'язковим тільки як формулювання норми права або як застосування її лише в цих межах [5, с. 184]».

Загальновідомо, що самі законодавці приймають закони про власні вибори, про свої ж повноваження та привілеї.

Не дали відповіді на поставлене питання про критерії правового закону і підходи, що висувалися в більш пізній період. Так, дослідниками права як подібний критерій були висунуті різні моральні категорії – справедливість, добро, гуманність, зло й інші. Для вирішення проблеми розрізнення правового і неправового закону іноді використовується категорія «правовий ідеал». Під «правовим ідеалом» розуміється породження індивідуальної, суспільної, наукової свідомості про розумний спосіб існування на принципах добра, справедливості, гуманізму і збереження природного середовища.

З позицій сучасної правової науки найбільш істотним, можливо, єдиним критерієм для визначення правових законів може бути категорія прав людини.

Права людини і правозаконність взаємообумовлені двостороннім зв'язком. Він полягає в тому, що поза правозаконністю права та свободи людини не можуть бути реалізовані.

Самі права людини, їхнє закріплення в позитивному праві, забезпечення механізмів їхнього дотримання і захисту є показником стану правозаконності в суспільстві.

Розуміння правозаконності як «реальності» прав людини буде сприяти возвеличенню особистості над державною владою, створенню нової гуманістичної «ідеології», філософії прав людини.

Третьою ознакою правозаконності є поширення вимог правозаконності на всіх суб'єктів права. У питанні про те, хто є суб'єктом правозаконності (або законності), точки зору вчених істотно розходяться.

О. Ф. Скакун стверджує, що суб'єктами законності можуть виступати тільки посадові особи держави. На думку автора, традиційне розуміння як суб'єктів законності всіх суб'єктів права нівелювало підвищену небезпеку порушення закону з боку посадових осіб, поставлених в один ряд із громадянами й іншими особами (іноземцями та особами без громадянства) [6, с. 17].

В. С. Афанасьєв припускає, що «...законність можна визначити як принцип, метод і режим точного, неухильного дотримання, виконання норм права всіма учасниками суспільних відносин [7, с. 19]». А. С. Шабуров підкреслює, що немає основ для виключення громадян з числа суб'єктів законності [8, с. 50]. Схожі погляди можна знайти у В. В. Лазаревої [9, с. 138], М. С. Строговича [10, с. 11], П.М. Рабіновича, М.І. Хавронюка [11, с. 236], які вважають, що суб'єктами законності є всі суб'єкти права. Представляється, що подібний погляд можна охарактеризувати як традиційний підхід до визначення суб'єктів законності. Робилися і спроби знайти компромісне рішення. Суть компромісного підходу, сформульованого професором А.П. Зайцем, полягала в пропозиції розрізняти два поняття законності – широке та вузьке. На його думку, законність у широкому аспекті означає вимогу дотримуватись законів всіма суб'єктами права. Законність у вузькому ж аспекті означає дотримання законів саме посадовими особами держави. Тобто законність у цьому значенні поширюється тільки на діяльність державного апарата [12, с. 64].

Представляється доцільним, виходячи з раніше зазначених ознак правозаконності, поширити поняття суб'єктів правозаконності на всі суб'єкти права. Лише відповідно до такого підходу, коли всі члени суспільства виступають гарантією забезпечення та захисту правових витоків у чинному законодавстві, можливо реалізувати ідею панування права. Розширюючи сферу суб'єктів правозаконності, ми тим самим збільшуємо коло гарантій забезпечення і захисту атмосфери «правовизнання» у суспільстві. Саме громадяни, як носії природних прав людини,

повинні стати первинними суб'єктами правозаконності; виходячи з цієї тези, громадянин вправі вимагати реального вираження права в законах держави, у самій законотворчості, у підзаконній нормотворчості.

У правовій державі громадянин може вступати в суперечку не тільки з органами публічної адміністрації та судовою системою, а також, що дуже важливо, із законодавцями, у випадку, якщо прийняті ними закони або ті, що готуються до прийняття, не виражають вимог сучасного природного права.

Четвертою ознакою правозаконності прийнято вважати широке розуміння її об'єкта, включення в нього, крім законів, інших джерел права.

Правозаконність як система реально діючих прав людини містить у собі кілька елементів. Так, С. С. Алексєєв запропонував визначати зміст правозаконності і як аспект загальнообов'язковості права, і як відповідну ідею, і як особливу політико-правову реальність, що істотно впливає на ефективність правового регулювання, реальність, що відноситься до глибинних елементів структури права [13, с. 192].

Першим найважливішим змістовним елементом правозаконності є правові закони. Правові закони утворюють основу, базис категорії правозаконності. Положення про універсальність правозаконності припускає і те, що її характеристики повинні бути уточнені на основі особливостей усього різноманіття існуючих у світі правових систем. Правозаконність вимагає обліку особливостей загального, прецедентного права і з цих позицій додання належного значення (настільки ж вагомому, як категорія «закон») судовим прецедентам, їх нормативно-регулятивним і інтелектуальним елементам (вже в чималому ступені освоєним англо-американською доктриною прецедентів).

На сьогоднішній день превельюючою залишається позиція, відповідно до якої суддівська правотворчість суперечить конституційному принципіві поділу державної влади, вступає в конфлікт із законодавчою діяльністю парламенту. Найбільш точного вираження дана позиція знайшла в роботах С. Л. Зівса, який зазначав, що «судова практика суперечить принципіві підзаконності судової діяльності, правотворча діяльність суду з неминучістю применшує значення закону [14, с.

29]». У той же час органи виконавчої влади мають право видання нормативних актів, хоча це і суперечить теорії поділу влади.

П'ятою ознакою правозаконності пропонується вважати обґрунтування правотворчої діяльності суду.

Аналізуючи правозаконність, С. С. Алексєєв підкреслює, що коректніше говорити про правоповчаючу діяльність суду, яка може бути виправдана лише в тому випадку, якщо вона буде базуватися на культурі прецедентного права [13, с. 44].

Як пише Ю. І. Стецовський: «Суд повинен вирішувати питання про право, забезпечувати верховенство права і конституції в діяльності влади, бути стримуючим фактором проти порушення права зі сторони не тільки виконавчої, але і законодавчої влади. Якщо суд загальної юрисдикції не може говорити "про те, що є право", то навряд чи він може вважатися незалежним судом [15, с. 137]».

Класична «континентальна» теорія законності висуває на перший план законодавчу владу, а судовій відводить другу роль. Більш того, у ряді випадків із самої ідеї поділу влади робиться висновок про неможливість судового контролю над вищими органами державної влади.

Концепція «соціалістичної законності» зводилася до вимоги точного і неухильного дотримання (виконання) юридичних норм державними і громадськими організаціями, посадовими особами і громадянами. Суд вважався «застосовувачем законів», при цьому сам термін «застосування» розумівся дуже вузько. Тим самим знімалася проблема судового контролю за діяльністю органів державної влади, а, отже, і необхідність конституційного й адміністративного судочинства. Не менш далекою була і думка про критичне відношення не тільки до закону, але і до підзаконного нормативного акта.

При такому розумінні законності і відсутності самого поняття правової держави в нових історичних умовах як би ожили концепція Руссо про неподільність влади і погляд Монтеस्क'є на суддів, як на вуста законів. Колишня концепція, відповідно до якої законодавець видає будь-які закони, які він вважає необхідними, а суд неухильно їх застосовує, виявилася недостатньою для діючого захисту прав людини від сваволі влади.

Однак помилково стверджувати, що континентальна концепція законності цілком заперечує можливість судової нормотворчості. Якщо ми звернемося до аналізу правових документів країн, які традиційно відносяться до романо-германської правової системи, то побачимо зворотнє. Так, наприклад, у Франції процедура судової правотворчості досить широко поширена в галузі адміністративного права. На думку Ж. Веделя, саме судова практика сформулювала основні норми адміністративного права без посилання на писані нормативні акти. Це означає, що законодавець обмежується лише встановленням принципів загального характеру (наприклад, принцип поділу судової й адміністративної влади), а їхній зміст у дійсності визначається суддею. Подібний підхід цілком відповідає принципів правозаконності, сформульованому Ф. Хаском ще в 40-х рр. минулого сторіччя [16, с. 79].

Таким чином, у результаті аналізу змісту правозаконності ми дійшли висновку про можливість виділення п'яти ознак, що конституують правозаконність. Для того щоб

змістовні ознаки правозаконності знайшли реальне втілення в суспільному житті, необхідна наявність гарантій правозаконності, що сприяли б їх реалізації.

Висновки. Підводячи підсумок, можна констатувати, що концептуальні ознаки правозаконності принципово відрізняються від раніше широко відомих принципів «законності». Очевидно, що основними критеріями при цьому виступають: відмова від принципу формального виконання законів; дотримання прав, а не закону стає основним критерієм правопорядку в правовій державі; наділення судової влади функцією реального контролю за виконавчою та законодавчою владою; гарантії реального, у тому числі і судового захисту від неправових законів; закріплення принципу відповідальності держави перед громадянами.

Список використаних джерел:

1. Утченко С. П. Аристотель и его время / С.П. Утченко. – М. : [СПб], 1972. – 274 с.
2. Грималь П. В. Цицерон / П. В. Грималь. – М. : Наука, 1991. – 348 с.
3. Рассолова М. Н. Теория государства и права : учеб. пособ. / М. Н. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. – М.: Юнити, 2000. – 640 с.
4. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2-х томах : навч. посіб. / за ред. В. Г. Гончаренка. – Том 1. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2006. – 472 с.
5. Дюгі Л. Соціальне право. Індивідуальне право. Перетворення держави. – М., 1984. – 295 с.
6. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учеб. пособ. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2004. – 655 с.
7. Афанасьев В. С. Предупреждение правонарушений в трудовом коллективе : учеб. пособ. / В. С. Афанасьев. – Л. : ЛГУ им. А. А. Жданова, 1986. – 197 с.
8. Шабуров А. С. Теоретические проблемы российской государственности и правовой системы : учеб. пособ. / А. С. Шабуров. – Курган, 2006. – 359 с.
9. Лазарева В. В. Общая теория государства и права : учебник для юридических вузов / В. В. Лазарева. – М. : Юрист, 1994. – 366 с.
10. Строгович М. С. Проблемы общей теории права / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1990. – 113 с.
11. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
12. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / А. П. Заєць. – К. : Знання, 1999. – 173 с.
13. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 428 с.
14. Зивс С. Л. Источники права / С. Л. Зивс. – М. : Наука, 1981. – 165 с.
15. Стецовский Ю. И. Проблемы конституционной законности в Российской Федерации / Ю. И. Стецовский. – М. : ИЗС, 1996. – 237 с.

16. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. С. Макарчук. – К. : Атіка, 2011. – 592 с.

References

1. S. P. Utchenko Aristotle and his Time / S. P. Utchenko. – M. : [Saint Petersburg], 1972. – 274 p.
2. P. V. Grimal Cicero / P. V. Grimal. – M. : Nauka, 1991. – 348 p.
3. M. N. Rassolova Theory of State and Law : tutorial / M. N. Rassolova, V. O. Luchina, B. S. Ebzeeva. – M. : Yuniti, 2000. – 640 p.
4. Chrestomathy on History of State and Law of Ukraine : in 2 vol. : tutorial / under the editorship of V. H. Honcharenko. – Vol. 1. – K. : Publishing House “In Yure”, 2006. – 472 p.
5. L. Diuhi Social Right. Individual Right. State Transformation. – M., 1984. – 295 p.
6. O. F. Skakun Theory of State and Law : tutorial / O. F. Skakun. – Kh. : Konsum, 2004. – 655 p.
7. V. S. Afanasiev Prevention of Crimes among Personnel : tutorial / V. S. Afanasiev. – L. : LGU im. A. A. Zhdanova, 1986. – 197 p.
8. A. S. Shaburov Theoretical Issues of the Russian Statehood and Legal System : tutorial / A. S. Shaburov. – Kurgan, 2006. – 359 p.
9. V. V. Lazarev General Theory of State and Law : textbook for law higher educational establishments / V. V. Lazarev. – M. : Yurist, 1994. – 366 p.
10. M. S. Strogovich Issues of the General Theory of Law / M. S. Strogovich. – M. : Nauka, 1990. – 113 p.
11. P. M. Rabinovych Human Rights : tutorial / P. M. Rabinovych, M. I. Khavroniuk. – K. : Atika, 2004. – 464 p.
12. A. P. Zaiets Law-Based State within New Ukrainian Experience / A. P. Zaiets. – K. : Znannia, 1999. – 173 p.
13. S. S. Alekseev Law: Alphabet – Theory – Philosophy: Experience of Complex Research / S. S. Alekseev. – M. : Statut, 1999. – 428 p.
14. S. L. Zivs Sources of Law / S. L. Zivs. – M. : Nauka, 1981. – 165 p.
15. Yu. I. Stetsovskii Issues of Constitutional Legality in the Russian Federation / Yu. I. Stetsovskii. – M. : IZS, 1996. – 237 p.
16. V. S. Makarchuk General History of State and Law of Foreign Countries : tutorial / V. S. Makarchuk. – K. : Atika, 2011. – 592 p.